

ներսփը. ու այս վերջինը պարտի գոհանալ, որ
և է բանէ աւելի, իր մասին տաժաւած գործուն
և բարեացակամ հոգածութեան իրողութեա՛մբը
նոյն խկ. մնացեալը մանրամասնութիւններ են,
որոնց առջեւ չ'արժեր յամենայ:

Գործիչի մը համար, որուն բարոյականին մէջ
մեռեալ տառ մը չէ դեռ չոչ միայն հացիւնի բա-
կրդրուներ, կեանքը տանելի բնող քաղցրութիւն-
ները առատութեան՝ պերճանքի և կենցաղական
հեշտութեանց մէջ չէ որ պիտի փնտռուէին բը-
նաւ. այլ ամէնէն աւելի՝ հայեցողութեանը մէջ
սեռն և սերտ համոզումներու բարձրութեանը
վրայ կանգնած այն մտատիպարին, որ ամենա-
բաւական ոյժն է հոգիին, և որ միայն կրնայ
անոր տալ կարողութիւն՝ հաշտուելու կեանքի
ամէնէն զփայլի պայմաններուն հետ, ամէնէն
տաժանելի շքաւորութեան և զրկանքի պատա-
հարներուն մէջ անգամ ինքզինքը գտն և նոյն
խկ երջանիկ զգալու հափ: Ուրիշ խտրութիւն
քանակը չէ անոր համար կարեւորը, ո՛չ խկ
որակը, այլ զայն տալու զրոգող պատճառը, այ-
սինքն գործին և գործողին մասին զգացուած
չափազրգոյթութիւնը:

Ամէն տուրք, որ չէ սղորմութիւն, ինչ որ
այ լինի, փոխադարձութիւն մըն է վերջապէս:
Արդ, ինչ որ գաղափարի գործիչը տուած է կամ
կուտայ, բարոյական՝ եթէ կ'ուզէ հոգեւոր ար-
ժէք մըն է որ կը ներկայացնէ գերազանցապէս.
հարկ է ուրիշն որ ի փոխարէն ստացածն այն նոյն
ընտելիւնը ունենայ, այսինքն հոգեւոր կամ բա-
րոյական արժէքով մը ներկայացուի:

Ու տուրքը հոգեւոր է իրապէս, երբ, նիւ-
թական նկատումներէ բոլորովին անկախօրէն,
տուրքը կուտայ և ընդունողը կ'անուա զայն բա-
րոյական և հոգեւոր զգացումով:

Այն ատեն է որ անիկա կ'ըլլայ ճշտ տնու-
շինջ, որ բերկրանքին քաղցրութեամբը կը զը-
ւարթացնէ ստացողին սիրտը, և շղատարազ ըն-
դունելի՝ հաճոյ Աստուծոյ, որ կատարուած պար-
տականութեան գիտակցութեամբը կը հրճուե-
ցնէ տուողին խիզը:

Բոլոր այն համայնքներուն մէջ, ուր հոգե-
ւոր կեանքի զգացումը ցնորք մը չէ, որ ճշմար-
տութեան և արդարութեան, պարկեշտութեան
և սրբութեան, սիրտի և քաջութեան, զովելի
բարբի և բարի համարի ձկտումը է մարդոցմէ
շատերուն մտածումը սեւեռող խորհուրդը, ուր
խաղաղութեան Աստուծոյն խօսքն ու պատկերը
կը նորոգուին շարունակ, ամէն ինչ, պարտա-
կանութիւններուն բարձրագոյնէն մինչև խոնար-
հագոյնը, հոգեւոր զգացումով՝ հոգեւոր կատարե-
լու իղձը բարոյականի բարձրագոյնն աստիճան
մը կը մատանշէ:

Գաճիլէ

Թ. Ե. Գ.

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

ԶԻԹԵՆԵԱՅ ԼԵՐԱՆ ՎՐԱՅ ԱՇԱԿԵՐՏԱՐԱՆԻ
ԵՒ ԲԼՐԻ ԵԿԵՂԵՅԻՆԵՐԸ, ԵՒ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԱՆՔԵՐ

Ա.

1. — Որո՞նք են Զիթենեաց Լեռան
Քրիստոնէական յիւսակները .

Զիթենեաց լեռը, որ երեք բլուրներ ունի,
կը դառնուի երուսաղէմի արեւելեան կողմը.
Կեդրոնի հեղեղատը կը բաժնէ երուսաղէմը
Զիթենեաց լեռնէն, որ երուսաղէմէն հեռի է,
բաժնարար անապատի (Գործք Առաքելոց
Ա. 12), այսինքն երկու հազար քայլ հե-
ռաւորութիւն՝ ուրկէ պէտք չէ որ Հրեայք
շարաթօր սրբ անդին անցնէին: Մեր Փրը-
կիչը յաճախակի կ'այցելէր հո՛ն աղօ-
թելու համար: Իր վերջին գիշերը, կը
զանուէր նոյն լեռան վրայ: Զիթենեաց լե-
ռը, շատ կանուխէն, ձիթենիներու ան-
տառներով խտացած էր. բայց այժմ մեր-
կացած է անտառային գեղեցկութիւննե-
րէն. իր բլուրները ելնէջներով զառի վեր-
ներ կը կազմեն. առջեւ կը տարածուի ե-
րուսաղէմի համայնապատկերը: Մեռեալ
Մովսէս, Յորդանանը և Մովսէսի լեռները
հեռուէն կ'ընծայեն զմայելի տեսարան-
ներ, ան Յիսուսի սիրած մէկ լեռն էր.
հո՛ն հրահանգեց իր աշակերտները՝ զօրա-
ցնելով զանոնք իրենց կոչումին մէջ: Նոյն
լեռան վրայ կատարուած քրիստոնէական
խորհուրդները կը պարփակուէին հետեւեալ
երկու յիշատակներուն մէջ. նախ, աշ-
խարհի վերջին ժամանակաց զազանքնե-
րուն՝ Քրիստոսի աշակերտաց խորհրդա-
զգածութիւնը (initiation), ապա Քրիստո-
սի յաղթականօրէն կատարած Համարձման
խորհուրդը. յիշատակներ՝ որոնք ներքնա-
պէս իրարու հետ կապուած են և տեղա-
ւորուած իրարու մօտ. այս խկ պատճա-
ռաւ, Զիթենեաց լեռան այս յիշատակնե-
րը, շատ կանուխէն, քրիստոնէից բարե-
պաշտութեան առարկայ եղած են: Լեռան
այն վայրերը, ուր տեղի ունեցած էին յի-

շատակի այդ վեհագոյն խորհուրդները, սրբազան վայրեր դարձան. հաւատացեալք՝ բնիկ եւ օտար, յատկացեալ օրերու մէջ, ջերմեհանդէս սիրով կ'ելլէին լեռան ստորոտէն մինչեւ դազաթը շինուած քարէ պատմական աստիճաններէն եւ կը յայտնէին կրօնական սիրոյ ջերմագին զգացումներ, ծնրադրելով Քրիստոսի աշակերտաց հաւաքման այլը եւ Փրկչին Համբարձման տեղը, եւ կը զօնէին իրենց հոգեկան մխիթարութիւնը: Փրկչին այդ յիշատակներով արդէն սուրբ նկատուած էր լեռը, եւ երուսաղեմացին կ'ըսէին, Ս. Տեղեաց մօտիկ ապրող այդ ժողովրդանուէր եպիսկոպոսը, երկիցս կը յիշէ իր Կոյումն Ընծայութեան գրքին մէջ, եւ սուրբ կ'անուանէ զայն. «եւ ընդ ա'յն լեռն Զիթենեաց որ յարեւելից կուսէզ է՝ վերացաւ յերկինս ի ձայն Հօր ...», «... վկայէ Սուրբ Լեռն Զիթենեաց ուստի վերացաւ առ Հայրն իւր յերկինս»: Հօգեւոր կեանքի ջերմեհանդուծեամբ լեցուն մարդիկ չուշացան զալ բնակելու այդ լեռան վրայ. միայնակացներ մշտապէս հո'ն բնակելով՝ աղօթքով եւ սաղմոսերգութեամբ կ'անցընէին իրենց կեանքը. այդպիսիներ՝ ա'յնքան հրապուրիչ դարձուցին իրենց կենցաղը որ հեռու աշխարհներէն Ս. Տեղիքը եւ Զիթենեաց լեռը փութացին դալ երկսեռ ուխտաւորական խումբեր, որոց մասին կը փութայ տեղեկութիւններ տալ վերոյիշեալ կ'ըսէին երուսաղեմացին Կոստանդ թագաւորին ուղղեալ իր թղթին մէջ. «Գողգոթայէն մինչեւ Զիթենեաց լեռը հրաշափռապէս երեցող Ս. Խաչին առիթով, նոյն ուխտաւորներէն ոմանք ճոխ եւ հարուստ եւ քրիստոնէական առաքինութեամբ մը զարդարուած մշտապէս մնացին այդ լեռան վրայ»: Պալատիոսի Հարանց Պատմութիւնը եւ Ս. Բարսղի նամակները անոնց մասին տեղեկութիւններով ճոխ են. ուխտաւոր Քրիստոնէից բարեպաշտութիւնը պիտի չթողուր որ Զիթենեաց լեռն խորհրդաւոր յիշատակաց այդ տեղերը մնային իրենց անշքացեալ վիճակին մէջ. լեռան ուխտաւորները իրենց հաւատքին ներքին զեղումները պիտի չուշացնէին յայտնարեւելու նոյն յիշատակաց վայրերուն մէջ. եւ այդ զեղումները պիտի մարմնանային հուշակապ եկեղեցիներով. հաւատքի ջերմեհանդուծիւնը լեռը պիտի զարդարէր զա-

նազան աղցաց եկեղեցիներով եւ վանքերով: Առաջին հիմնարկութիւնն էր Աշակերտաց հաւաքուած էին Քրիստոսի վերջին գիշերը, եւ իրազեկ կ'ըլլային աշխարհի եւ մարդոց նկատմամբ Քրիստոսի հաղորդած խորհրդաւոր գաղտնիքներուն եւ միանգամայն կ'ուսանէին աղօթելու ստիպողականութիւնը. երկրորդ եկեղեցին կը բարձրանար ճիշտ այն յրիմ վրայ՝ ուրկէ մեր Փրկիչը համբարձաւ յերկինս:

2. — Պաշտամունքի ժողովներ Աշակերտացի եւ Բրի եկեղեցեաց մէջ:

Այս երկու եկեղեցեաց շինութենէն յառաջ, Աշակերտաց այրին մէջ եւ Համբարձման տեղեւոյն վրայ կը կատարուէին պաշտամունք, նախապէս երուսաղէմի առաջին եպիսկոպոս Ս. Յակոբոս Տեառնեղբոր եւ ապա, Ս. Կիրեղ երուսաղեմացոյն յօրինած ընթերցուածոց կանոնին համաձայն: Մենք այս իսկ պատճառաւ, նոյն երկու եկեղեցեաց հիմնարկութեան եւ զանազան փոփոխութեանց պատմութիւնը գրելէ յառաջ, յարմար կը նկատենք նոյն նուիրական վայրերուն մէջ տեղի ունեցած պաշտամունքի ժողովներու նկարագրութիւնը ընել: Այդ կանոնական սովորութիւնը նախնական դարերէն կը հասնի մեզ. հնութեան բոյր մը ունի. այդ տեսակետով է որ նոյն կանոններն աւանդող յիշատակարաններն խիստ թանկագին են եւ շահեկան: Թէեւ մեր ձեռագիր ծաշոցներն մեծազոյն մասով անոնց տեղեկ կ'ընեն մեզ, բայց աւելի հնադոյններն, ինչպէս Օքսֆորտի եւ Փարիզի Ազգային Մատենադարանի էրդ. եւ Թրդ. դարու ձեռագիր ծաշոցներն, աւելի յստակ եւ մանրամասն կը նկարագրեն մեզ: Մեր Ս. Աթոռն ալ ունի երկաթագիր ծաշոց մը, որ Մաշկեւոր Վանքին մէջ ընդօրինակուած է, 1192ին, Վարդան գրչի մը ձեռքով, եւ 1318ին ալ ի գործածութեան է մեր Ս. Հրեշտակապետի վանքին մէջ, յերուսաղէմ: Յայտնի է թէ ան ընդօրինակուած է հնամենի ծաշոցէ մը: Պաշտամունքի ժողովներու մասին հաղորդած տեղեկութիւններն կը հասնին Գրդ. կամ Երդ. դարէն: Նոյն երկաթագիր ծաշոցէն կը քաղենք պաշտամունքի այն ժողովներուն նկարագրու-

թիւնը որ կը կատարուէին Զիթենեաց լեւան վրայ: Զանց կ'ընենք իւրաքանչիւր ժողովի համար նոյն ձաշոյցի մէջ նշանակուած Ս. Գրոց Ընթերցուածոց աղբիւրը:

Ս. Իննդեան հիմնադրոյ օրը. (մաս մը կտրուած է հոս ձեռագիրը) «... Սուրբ լեւան Զիթենեաց և այս կանոն կատարի»:

Իննգիստային. «Ի նմին աւուր ի յիննեւորդ ժամու ելանեն ի լեւան Զիթենեաց հանդերձ ոստովք արմաւենեաց և անդ սաղմոսն և աղաթն մինչև մերձ ի մեռաւնեւորդ ժամն, և այնուհետև ի ջանն ի Սուրբ Յարութիւն սաղմոսելով...»:

Աւագ երեկշաբթի օրն. «Երեքշաբթի աւր ժողովին ի լերինն Զիթենեաց ի տաւնեւորդ ժամու և այս կանոն կատարի...»:

Աւագ հինգշաբթի օրն. «... նոյն ժամայն ելանեն ի լեւան Զիթենեաց և կատարեն զերեկոյեան պաշտաւնն. և յարեն ի սոյն և զհսկումն և ըստ երկց երկց սաղմոսաց զորագայ, և աղօթք հանդերձ ծուր զնելով կատարեն...» «Ի սմին ժամու գիշերոյն ելանեն ի բլուրն և այս կանոն կատարի...» «Ի նմին ժամու գիշերոյն ժողովին յաշակերսարանն և ընթեռնուն աւետարանն...» «Ի նմին ժամու գիշերոյն իսկոյն ի ջանն ի սրբոյ լեւնէն Զիթենեաց ի Ինթեսեմանի...»:

Զաւակի օրը. «... ի նմին կիրակէի Սըրբոյ Զաւակին ելանեն յիննեւորդ ժամու ի սուրբ լեւան Զիթենեաց և անդ վայր մի սաղմոսեալ ի ջանն հանդերձ սաղմոսելք ի Սուրբ Յարութիւնն...»:

Զաւակի հինգշաբթի օրը. «Հինգշաբթի աւր ի Ս. լեւան Զիթենեաց և այս կանոն կատարի...»:

Զաւակի ուրօրհիմն. «... ի նմին աւուր կիրակէին ելանեն ի լեւան Զիթենեաց ի տաւնեւորդ ժամու և անդ սաղմոսեալ վայր մի՝ ի ջանն սաղմոսելք 'ի Սուրբ Յարութիւնն...»:

Հոգեգալուստ. «... ի նմին աւուր կիրակէին ի տաւնեւորդ ժամուն ժողովին ի սուրբ լեւան Զիթենեաց ի բլրին և այս կանոն կատարի...»:

Չորրորդ դարուն վերջերը, լատին կոչումը, Etheria անուն, ուխտաւորութեան համար կ'աչեցէ Երուսաղէմ և իր տեղեկութիւններն ու Ս. Տեղեաց պաշտամութիւն հաւաքումներն օրագրութեան ձեռով կը հա-

ղորդէ Կալիցիոյ մէջ ունեցած վանքին հաւատաւոր քոյրերուն. Etheria օրագրութեան ձեռագիրը 1887ին գտնուած, և նոյն տարին հրատարակուելով՝ թարգմանուած է այլ և այլ լեզուներու. մենք անդգիւրէն թարգմանութենէն կը քաղենք Հայ ձաշոյցին վերոգրեալ մասերուն համապատասխաններն, յանձնարարելով ընթերցողին որ բաղդատութեան համար հետեւ տօներու օրուան կարգին, ինչպէս նշանակած ենք վերեւ. «Չորրորդ օրը, (Հայ ձաշոյցը՝ հինգերորդ) միենոյն հանդիսաւորութեամբ պաշտամունք կը կատարուի Զիթենեաց լեւան խիստ գեղեցիկ եկեղեցոյն՝ Աշակերսարանին մէջ» (Eléona). — «Կիրակի օրը, երբ Մատուէն կ'արձակուին, սարկաւաղի աղգարարութեան համաժայն, ժամը եօթին, հաւատացեալք կ'երթան Զիթենեաց լեւոր Աշակերսարանի եկեղեցին, ուր եպիսկոպոսը և ժողովուրդը օրուան և տեղւոյն յարմար սաղմոսներ կ'երգեն՝ ընթերցուածքներով: Ժամը իննին ալ, երգելով կ'երթան դէպի վեր Բլրի եկեղեցին (Imbomon), այն տեղը, ուրկէ Փրկիչը համբարձաւ յերկինս. բոլոր ժողովուրդը նստած կ'աղօթէ. երբ եպիսկոպոսը ներկայ է՝ միայն սարկաւաղները ոտքի վրայ կը մնան, տեղւոյն և օրուան յարմար երգեր կ'արտասանեն. հանդերձ ընթերցուածովք»: Ժամը տասն և մէկին, յետ Աւետարանի ընթերցման, մանուկները արմաւենիի ոստեր բռնելով կ'երգեն «Սրհնեալ որ զալոց է անուամբ Տեառն», և յետոյ եպիսկոպոսին առաջնորդութեամբ, ժողովուրդը ձիթենիի և արմաւենիի ճիւղեր բռնած՝ լեւնէն կ'իջնէ յամբարայի, լեւան գաղաթէն մինչև Ս. Յարութիւն սաղմոսելով»: «... կէս գիշերին, Ս. Յարութիւնէն արձակուելէ յետոյ, Զիթենեաց լեւան Աշակերսարանի եկեղեցին կ'երթան. եպիսկոպոսը կը մտնէ այն այլը ուր մեր Տերը իր աշակերտներուն աղօթք սովորեցուց. Աւետարանէն հառուած մը կը կարդայ (Մատթ. ԻԴ. 3), յետոյ կ'օրհնէ երախաները և հաւատացեալները. ապա, կէս գիշերին, իւրաքանչիւր ոք կը մեկնի իր տունը»: «... ըստ աղգարարութեան, երեկոյն, ժողովուրդը կ'երթայ Աշակերսարանի եկեղեցին, այն այլը ուր փրկիչը իր աշակերտներուն հետ աղօթած էր. մինչև ժամը հինգ, ըստ յարմարութեան տեղւոյն

և օրուան, երգեր և սաղմոսներ կ'արտասանեն, և կը կարգան Աւետարան. ժամը վեցին, կ'երթան Բյրի եկեղեցին, ուրկէ Փրք-կիչը համարաձաւ յերկինս, յարմար երգերէ յետոյ, Եպիսկոպոսին հետ կը մեկնին ի Կեթսեմանի »: « Զատիկ ութ օրերուն, Եպիսկոպոսը, ամէն օր, կ'ըրին, մկրտեալ աղոց և ծոմապահ արանց և կոնանց հետ կ'երթայ Աշակհատանի եկեղեցին՝ այն աչրբ ուր Երեսու իր աշակերտաց աղօթք օոր-վեցուց. յետոյ կ'երթան Բյրի եկեղեցին ուրկէ Երեսու համարաձաւ յերկինս. երգերէ և ընթերցուածքներէ յետոյ կը մեկնին և կ'իջնեն Ս. Յարութիւն, « Էուստորեա » ի ժամուն »: « . . . Սարկաւագին ազգարարութեան համաձայն, ամէն ոք ժամը վեցին կ'երթայ Զիթենեաց լեւոր, բայց առաջին անգամ կը մտնեն Բյրի եկեղեցին, հո՛ն և պիսկոպոսը, քահանայք և ժողովուրդք կը նստին, տեղոյն և օրուան յարմար երգեր և աղօթքներ կ'ըլլան, կը կարգացուի Համարաձաւն Աւետարանը: Երեսոյ կ'օրհնեն և բախաները և հաւատացեալները, և երգելով կ'իջնեն, ժամը իննին, Աշակհատանի եկեղեցիին աչրբ, աղօթելէ յետոյ կը մեկնին, ժամը տասնին: « 40-50 Եպիսկոպոսներ ներկայ կ'ըլլային Ս. Խաչի նաւակաւորքին յերեսաղէմ. բազմաթիւ վանականք և ուխտաւորք կը հաւաքուէին Կրդ. օրը, Աշակհատանի եկեղեցին » (Տե՛ս « The Pilgrimage of Etheria »): Etheria ի տեղեկութիւններ աւելի պարզ են և յստակ, և անտարակուսելիօրէն կը հաստատեն Հայ Ճաշոցին տեղեկութիւններն: Խաչի նաւակաւորքի մասին ծանօթութիւն չի տար Հայ Ճաշոցը:

Յայտնի է թէ՛ Հայ Ճաշոցին պաշտամունքի ժողովոց մասին տուած նկարագրութիւնքն օտարէն թարգմանուած են. բայց ինչ որ ալ ըլլան, անոնց գոյութիւնը կ'ապացուցանէ թէ՛ նախապէս անհրաժեշտ պէտքի մը վրայ խրացուած են և յետոյ, իբր անցելոյն յիշատակներ, կրկնուած են եկեղեցական գրեանց մէջ: Ըստ իմ կարծեաց, Երեսաղէմի մէջ, եկեղեցական բաժանումէն յետոյ, Հայք ևս միասնաբար կը մասնակցէին Ս. Տեղեաց պաշտամունքի ժողովներուն, մինչև վեցերորդ դարու կէսը. յայտնի է թէ՛ նոյն ժամանակի դասական խնդիրները պահ մը պէտք է

ընդհատած ըլլան Հայոց մասնակցութիւնը ինչպէս նոյն դարուն յիշատակարան մը՝ Երեսաղէմի Յովհաննէս Պատրիարքի՝ առ Արաս կաթողիկոսն Աղուանից՝ գրած թուղթը լիովին կը հասկըցնէ. բայց նկատի առնելով Զաքարիա Պատրիարքին Պարսից ժողովին մէջ (614-15) բրած արտայայտութիւնը, ի նպատակ Հայոց, (Ասողիկ), և Մոսեստոսի՝ Երեսաղէմէն, Հայոց կոմիտաս կաթողիկոսին գրած շատ փաղաքական նամակը և « ողորմութեան խնդրանքը », հայ ուխտաւորներու ձեռքով (Սեբէոս), Երեսաղէմի Հայ Միաբանութեան ղեմ կատարուած հալածանքը, կը կարծենք թէ՛ տեական չեն կրցած ըլլալ, և Հայք անխափան շարունակած՝ պաշտամունքի իրենց ժողովները, մինչև էրդ. դար. իսկ արարական տիրապետութեան տակ, Հայք կարողացան պահպանել իրենց դարաւոր իրաւունքը, որուն կը վկայեն սուրբաներու ֆէրմանները և արձանագրութիւնք: Արաբական քաղաքականութիւնը ոչինչ ունէր արդելիչ Հայոց կրօնական սովորութեանց կիրարկութեան համար: Իսկ Խաչակիրք, զիտենք պատմութենէն, աւելի նպատաւոր դիրք բռնեցին Հայոց հանդէպ եւ ընդարձակեցին վերջինք իրենց իրաւասութիւնքն Ս. Տեղեաց պաշտամունքներու նրկատմամբ. զանց կ'ընենք հոս Խաչակրաց հետ Հայոց բարեկամական յարաբերութեանց մանրամասն յիշատակութիւնքը. միայն մէջ կը բերենք Հայոց Փոքր Վեհալսէր Գրիգոր Պահլաւունի կաթողիկոսին այցելութիւնը Երեսաղէմ, 1143ին և այդ ասթիւ նոյն կաթողիկոսին Սիոնի եկեղեցոյն մէջ խօսած առնարանութիւնը, որ մեծ ապաւորութիւն գործեց լատին բարձրատիրճան կղերին և իշխանաւորաց վրայ, և Ս. Տեղեաց հայկական իրաւունքներուն վրայ իր կնիքը դրաւ, ու այլ ևս անոնք բիրեկացած նկատուեցան: Հայրապետին լուսաւոր բացատրութիւններն՝ Հայոց դաւանանքի մասին, Խաչակիրներն աւելի մօտեցուցին Հայ Միաբանութեան՝ որ անարդել շարունակեց իր գործը: Այս մասին, ժամանակակից պատմիչներ, որոնց մէջ, Տիւրացի Գուլբէյմոս (Զամէ. Հտր. Գ. էջ 53-54) և Կիրակոս պարճանօք կը յիշատակեն Պահլաւունիին ձեռք բերած արգիւնքը. իսկ Սամուէլ Անեցիին խանդա-

վառութիւնը չափ չունի. զեղեցիկ ներքողներ կը հիւսէ Հայրապետին իմաստուն ատենաբանութեան նկատմամբ. եւ հարկ կ'ըլլայ աւելցնել թէ Փոքր Վկայաւերին 1143ի այցելութիւնը նոր դարադաշտի մը բացաւ երուսաղէմի Հայ Միաբանութեան համար: Խաչակիրներէն վերջ, Հայոց իրաւունքները Սալաէտաւինի և յաջորդներուն օրով աւելի հաստատուեցան, ինչպէս կը վկայեն հրովարտակները՝ զոր ապա վաւերացուցին Օսմանեան Սուլթանները:

Ուրեմն, զանազան տիրապետութեանց

տակ, Ս. Տեղեաց պաշտամունքի ժողովներն անփոփոխ պահուած են, բացի այն մի քանի ուխտաժայիրերու ժողովներէն, որ կամ բոլորովին դանց առնուած են քանդումներու հետեանքով, ինչպէս Աշակերտարանի եկեղեցւոյնը՝ զաղրած ԺԳ դարուն, եւ կամ կրճատեալ վիճակով մինչև ցայժմ շարունակուած, ինչպէս Բրի եկեղեցւոյնը: Յաջորդիւ պիտի զրենք նոյն երկու եկեղեցեաց հիմնարկութեան և վերաշինութեանց պատմութիւնը:

ՄԿՐՏԻՉ ԵՊՍ. ԱՂԱՆՈՒՆԻ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ

Յ Ե Բ Ե Ս Ե Ի Բ Ա Ղ Զ Ե Կ Ը

Աւասիկ ինչ որ երգեցին Իսրայէլի աղջիկներն,
Արցունքներին Կամեղոսի խոսին վըրայ քափելով:

— Երեւ քաղաք ասպատակեց Գաղատացին Յեբբայէ՝
Յաբէ՛լ. շողաց բոցը անոր այգիներուն վրայ բերրի.
Մոխիրներու սակ իր երգերը լլուեցուց Արայէր.
Միննէր, քաղաքը երջանիկ, նըսած իր հունձը կուլայ:

Ջընջըւեցան բոլորովին Ամմոնացոց մարտիկներն.
Անոնց երկիրն է հարկաւոր արդ մեր տիրոջն՝ Ասուծոյ.
Յաղքանակած է Իսրայէլ, եւ այժմ իր սուր նիշերով
Ան բարձրեալին կը տարփողէ ամենակար օգնութիւնն:

Անապատէն արձագանգուած տիեզերական օրհներգին՝
Կը խառնուի երկարահունչ գոչիւնով ձայնը փողին.
Ու քայլելով բանակն յառաջ դէպ ամրոցներն Մասփայի,
Հեռունեւէն կը պատմէ ան քյաղքանակեց Յեբբայէ:

Կը խայտայ ազգը բովանդակ հանդիսական ցնծութեամբ,
Սակայն Տրիսուր է յաղթականն, ան կը քայլէ գրլխիկոր.
Խուլ՝ այս փառքի կանչիւններուն. ու միայնակ, անխօսուկ,
Յանկարծօրէն ան կանգ կ'առնէ, ու կը փակէ իր աչներն:

Փակեց աչները անիկա. քանզի հեռուն, քաղաքէն,
Անա կոյսերը, երգելով, հանդարտ ու յամբը քայլով
Կուգային. ան կը նըմարէ նուիրական երգչախումբն.
Այս է պատճառն որ, երկիւղով լեցուած, փակեց իր աչներն:

